

FRANCESCO MALGERI:

A FASISZTA MOZGALOMTÓL A FASISZTA RENDSZERIG
(1922–1933)

(A IV. olasz–magyar konferencián 1979. novemberében Budapesten elhangzott előadás szövege)

1. A fasiszta mozgalom és a fasiszta rendszer megkülönböztetése a történetírás meglehetősen új vívmánya. Mint ismeretes, *Renzo De Felicétől* származik, aki az 1975-ben megjelent *Interjú a fasiszmusról* c. cikkben azt írta, hogy a fasiszmus mint mozgalom egyfajta „megújítást célzó velleitást” és „forradalmiságot” képviselt, mely magában a fasiszmusban benne rejlik, s amely valami új megalkotására törekszik; mindenekelőtt (tudatos vagy tudattalan) kulturális és lélektani elemek együttese, mely egyrészt a türelmetlen, Marcia su Roma-előtti fasiszmus sajátja, másrészt azonban valami új, valami más, de az előzőekből következő jelenség, a fasiszmus önnön, a rendszer „félelmeitől” és kudarcaitól érintetlen, jövőbe vetített arcképe. Viszont a fasiszmus mint rendszer – folytatja De Felice –, Mussolini politikája; egy olyan politika eredménye, amely a fasiszmból csupán a személyi hatalom, a diktatúra, s egy mindinkább a hagyományok örökösévé váló politikai irányvonal felépítményét kívánta kibontakoztatni. (...) A fasiszmus mint mozgalom törés, mint rendszer folyamatosság.¹

Ez a tétel igen élénk, olykor kemény és éles vitát váltott ki, melynek érdekesebb felhangjai többnyire abból eredtek, hogy valóban tudományos vélemények helyett nem egy esetben pusztán különböző ideológiai motivációkból kiinduló álláspontok csaptak össze. De Felice érdeme elsősorban az, hogy övé volt a kérdés első történettudományos rendszerezése, és hogy utat mutatott a fasiszmus-jelenségnek az előregyártott sémákon túlmenő elemzési módszeréhez, mely alkalmas arra, hogy megvilágítsa annak megnyilvánulási formáit, belső forrongásait, az olasz társadalommal való mélyebb összefüggéseit, s végül, hogy számot vessen ez utóbbi visszajelzéseivel is.

Az elmélet kulcsa az, hogy a fasiszmus, mint mozgalom és a fasiszmus, mint rendszer nem egymást gépiesen felváltó folyamatömbök, hanem el-
lenkezőleg, a diktatúra egész ideje alatt az olasz politikai valóság egymást kiegészítő részei. Kétségtelen, hogy itt egyazon történelmi és ideológiai folyamat két arcáról van szó, olyannyira, hogy egyike a másikára mutat, s hogy nem képzelhető el fasiszta rendszer az eredetét meghatározó fasiszta moz-

galom nélkül. De egyben ugyanazon dolog két olyan aspektusáról van szó, melyeknek különböző a filozófiája, hasonlóképp különbözőek politikai távlatai, s amelyek érdekei sem mindig azonosak, sőt, olykor kifejezetten ellentétesek.

Nem állítható tehát, hogy az 1922 októberében bekövetkezett hatalomrajutásával a fasiszta mozgalom automatikusan államrendszerre vált, jóllehet kétségtelen, hogy Mussolini ügyesen adagolt engedményekre és velük egyidejű erélyes, a rendre ösztökélő felszólításokra épülő ravasz politikájával arra törekedett, hogy a fasiszta mozgalom bonyolult ideológiai tenyészetét képező remények fermentációját a rendszer medrébe terelje, s a rendszeren belül meg is szüntesse.

A fasiszta mozgalom, mely az első világháborút közvetlenül követő időszakban, az *interventizmus* és *arditizmus* leghevesebb áramlatai, a nacionalizmus, futurizmus és a forradalmi szakszervezeti mozgalom leganarchistább csoportjai metszéspontjában jött létre, e politikai erők és ideológiák halmazának sűrítménye volt, s ez az 1919 márciusi San Sepolcro téri programba torkollott. A sokszínű közegben – főként kezdetben – a futurizmus képviselte a leghaladóbb álláspontokat. A forradalmi szindikalizmushoz hasonlóan, – jóllehet eltérő mozgatóerők és távlatok alapján, – a futurizmus az alig befejeződött háborút forradalmi momentumnak, kataraktikus pillanatnak tekintette, melyből elképzelései szerint végre kiléphetnek a cselekvés emberei. Segítségükkel az olasz társadalom többé nem kényszerül majd arra, – vélték –, hogy „a múltból, az antik romokból és az édes klímából éljen, hanem valahára saját nemzeti erejéből táplálkozhat”.² Gramsci maga is leírhatta, hogy a munkások a futurizmusban „a néptömegektől idegen, mumifikált, kivénhedt akadémiai olasz kultúra elleni harc elemeit” látták.³ Gramsci megállapítja, hogy a futuristák „világos és egyértelmű szemlélete szerint a nagyipar, a nagy munkásvárosok, az intenzív és lüktető élet korának új művészeti, filozófiai, erkölcsi és nyelvi formákra volt szüksége” (...) És hozzáfűzte: „A futuristák saját területükön forradalmárok; ami az alkotó tevékenységeit illeti, valószínű, hogy ezen a téren a munkásosztály még jó ideig nem fog többet tenni a futuristáknál.”⁴ Bár Gramscinak, úgy látszik, nem sikerült teljesen megragadnia a Marinetti-féle ideológia mélyen reakciós lényegét, – mely, véleményétől eltérően inkább hatott a városi kispolgárság legnyugtalanabb rétegeire, mint a munkásságra, – kétségtelen, hogy megértette a futurizmus legfőbb jellemzőjét: azt ui., hogy a mozgalom repeszhatással romboló módszereivel lényegében a liberális gyökérzetű kultúrát ostromolta, s tette ezt az új nemzedék frusztrációs állapotá-

ra számítva, amelyet megbabonázott az áramlat modernizmus-dühe, voluntaristikus lendülete, a Marinetti prédikálta antikonformista, minden szervezetséget, kötelmet elvető lényegi anarchizmus. Ez a generáció a futurizmusból, ugyanúgy, ahogy a dannunzionizmusból és a forradalmi szindakalizmusból, az arditizmusból, s magából az anarchizmusból is a liberális Itália politikai hagyományaival való szakítás momentumait ragadta ki a maga számára. Az újdonság keresése minden áron, az irodalmi, kulturális, politikai konformizmus mocsarából való kitörni akarás, nekikeseredett nacionalizmus, lobogó antiklerikalizmus, „hogy lomtalanítsuk a teokratikus középkor Itáliáját és Rómáját”, hogy Olaszország végre megszabaduljon „a templomoktól, a papoktól és szerzetesektől, madonnáitól, gyertyácskáitól és a harangoktól”; a „könnyű válás”, a „szabad szerelem” és az Állam Fia eszmények bevezetése... – ez volt a program. A futurista program eme egetkérő arcát más, reformista, demokratikus színezetű vonások is árnyalták: egyetemes választási jog, arányos jogképviselés, föld a harcos parasztságnak, a szüzföldök kisajátítása, regionális decentralizáció, sztrájk-, gyülekezési-, szervezkedési- és sajtószabadság.⁵

Vitathatatlan, hogy a legaktívabb futurista csoportok nagy hatást gyakoroltak a születő fasizmus programjára, elméleti rendszerének kialakítására. A futuristák, észrevételezi De Felice, a mozgalomba behoztak egy olyan, „a maga módján erkölcsös tébolyt, mely a bekövetkezendő fasizmusból teljes mértékben hiányzott, s mely e meghatározott pillanatban képes volt arra is, hogy néhány értelmiségi rokonszenvét megnyerje.”⁶ A kezdetek fasiszta mozgalmát jellemzi az 1919 és 1920-ban meghatározóan érvényesülő urbanus beállítottság, amely azután a gyárak megszállásának kudarca után, továbbá a munkásmozgalom összehangolatlan forradalmi erejének kimerülését követően engedett az agrárfasizmus nyomásának; ez pedig a születő fasizmus legerőszakosabb formáit megtoldotta a legdurvább és legnépszerűtlenebb rohamosztagos erőszak gyakorlatával. A nagyrészt városi indíttatású fasiszta mozgalom így terjedt el Közép- és Észak-Itália falusi területein is. Az arditista-fururista csoportcskák megújulást szivárványoztató eszményei immár hitelüket veszítették az igazán társadalmi természetű, valóban osztályharcon alapuló összeütközések tüzeiben; a fasisták elejtették a San-Sepolcro téri program legerőtlenebb szociális-republikánus törekvéseit is; ily módon e mozgalom kevés eséllyel indult a vidék meghódítására, a munkásosztály és a parasztság fenyegetett érdekeinek gyámolítására. S mégsem merész az az állítás, hogy még ennek a rurális fasizmusnak is megvoltak a maga – tipikus korlátain belül létező – ideológiai kezdeményei. Olyan nacionál-populista

irányzat ez, mely nem áll távol magának Mussolininek vérmérsékletétől és kulturális indíttatásaitól sem.

Ez a nacionál-populizmus a túl intellektuális, sok tekintetben arisztokratikus futurista ideológiánál jóval több fontos ideológiai támpontot nyújtott a fasizmus rendszerének, főként ez utóbbi vidéki, rurális szemlélete kialakításában.

Végül is, még e meglehetősen sommás magyarázathoz is kiderül, hogy a fasiszta mozgalom milyen, egymástól rendkívül távoleső ideológiai és politikai távlatokat képviselt; ez olymértékben igaz, hogy Augusto De Marsanich 1923 decemberében leírhatta a következőket: „Olaszország, de talán Európa egész történetében sem akadt példa olyan politikai mozgalomra, mint a miénk, mely a legpolarizáltabb gazdasági kategóriákon belül ennyi eretneket, ilyen felmérhetetlenül szélsőséges eszmei neveltetésű és pártállású szakadárt gyűjtött volna magába.” De Marsanichnak csupán a kereszténységben sikerült – az igazat megvallva, nem kis önhiúsággal – meglehetősen paradox párhuzamot fellelnie, amennyiben a kereszténység megállapítása szerint „a kereszt ányékában egyesítette a nyugatiakat és keletieket, a patriciust és rabszolgát.”⁷

Ugyanakkor az is világos, hogy ha a fasizmus megmaradt volna a mozgalmat kezdetekben jellemző álforradalmi, zajos, romantikus, gyakorta infantilis velleitáσαι szintjén, nemigen találhatta volna meg a hatalom megszerzéséhez vezető utat. Sőt, egyértelmű, hogy a fasizmus reális politikai életterét nem a forradalmat prédikálva hódította meg, hanem a rend szükségességének hangoztatásával, s azzal, hogy a rend helyreállítását erőszakos és megfélemlítő módszerek révén is elérendő céljául tűzte ki. Ez az irányvonal nemcsak az agrár- és az ipari burzsoázia körében talál támogatásra és megértésre, hanem részben néhány állami szerv is segíti: a király (aki 1922-ben Mussolinire bízta a kormány vezetését), a hadsereg néhány magasrangú tisztje, a burzsoázia irányító-adminisztratív elemei, a rendőrség, a bírói testület és a prefektusok.

2. Az 1922. október 28-i marcia su Romá-val és az első Mussolini-kormány megalakulásával a fasiszta mozgalom, mely egyéb tényezők kíséretében elősegítette Mussolini politikai sikerét, veszíteni kezd súlyából és jelentőségéből. A marcia su Roma és az 1925. január 3-i Mussolini-beszéd között eltelt két év a De Felice-i koncepció értelmében a fasiszta mozgalom államrendszeri felépítménnyé válásának döntő pillanata. Milyen e két év politikai arca? A nem fasiszta politikai erők képviselői a bizonytalanság és elvesztettség állapotát élik, immár képtelenek reagálni a visszafordíthatatlannak tűnő

folyamatra. A képviselők és a politikai pártok nagy része abban reménykedik, hogy a Mussolininak adott megbízás az olasz politikai élet kiegyensúlyozó momentumát fogja képviselni. „Liberálisok, radikálisok, és néppártiak – emlékezik Luigi Sturzo – a normalizáció lehetőségének illúziójával fogadták el a Mussolini-kormányban való részvételt. A pillanat jelszava volt ez.”⁹ A normalizáció egy, az ország politikai és társadalmi légkörének normalizálására képes kormányt jelentett, a rohamosztagos módszerek végét, s a törvény mindenki által való tiszteletben tartását. Benedetto Croce, akitől nem lehet elvitatni, hogy hitt a szabadság valós értékeiben, ekkor az „Állam megmentésére irányuló érzés”-re apellált. Mussolini, – úgy tűnt, – nem csupán a vállalkozói-, agrár-, fináncsoportoknak nyújt elégséges garanciát, hanem a városi kis- és középpolgárságnak is, mely nagyonis hajlandó volt bizalmát előlegezni egy olyan embernek, aki azt állította magáról, hogy képes az ország nyugalma biztosítani, továbbá vállalni azon értékek védelmét, melyekben ez a polgárság hitt: a tulajdonban, a rendben és a vallásban. Olyan kis- és középpolgárságról volt szó, amely kezdetben rokonszenvezett a Néppárt reformizmusával, de amely 1921-től a rendkívüli állapot közegében a törvényesség, a közrend helyreállítására a fasizmus módszereit hatékonyabbnak és gyorsabbnak tartotta.

Mussolini azonban van olyan ügyes, hogy mások egyetértését is megszerezze: a társadalom azon szektoraiét, melyek első látásra a kormánytól távolinak vagy ellenzékinek tűntek. A kormányfő látóterébe bekerülnek a nemfasiszta szakszervezetek is. Milánóban, a Vanzetti-öntődében 1922. december 6-án tartott beszédében kijelentette: „A kormány nem akar munkásellenes erő lenni, nem is az. A munkásság a nemzet élő, szerves része.” 1923. január 16-án a Szenátusban megerősítette ezt a gondolatot: „Mi nem akarjuk elnyomni a proletariátust, nem akarjuk elmaradott és megalázó életkörülményekbe visszakényszeríteni; sőt, anyagilag és szellemileg fel akarjuk emelni”. Két nappal később a Képviselőházban még erőteljesebben nyilatkozott erről: „Ha a tőkés osztályok – mondotta – tőlünk különleges privilégiumokat remélnek, ezeket a privilégiumokat sohasem fogják megkapni tőlünk.”

A fasizmus ilyen eszményi képében, mely tartalmazza a proletariátus érdekvédelmét, az Olasz Munkás Szakszervezeti Szövetség olyan képviselői is látszottak, mint D’Aragona, Baldesi és Zaniboni. Olyan hadművelet volt ez, amelyet Mussolini főként annak érdekében indított meg, hogy a szakszervezeteken keresztül megkísérelje elszakítani a dolgozókat kormánya legerélyesebb, legmakacsabb ellenzékétől, a szocialista és a kommunista párt-

tól. Végeredményben Mussolininak – a legkülönbözőbb kedélyek és érzelmek felkavarása révén – sikerül várankozási hangulatot teremtenie. Ő egy személyben a rend embere, a tulajdon, a gazdasági érdekek és a szociális privilégiumok védelmezője, de az is ő, aki a fasiszmban megcsillantja egy proletár munkaállam lehetőségét. S végül beiktatási beszéde teli volt a parlamentáris intézmények elleni verbális kirohanásokkal; „csekély” tiszteletet mutatott a „süketnek” és „szürkének” titulált Montecitorio iránt, melyet egyébként a fasiszta osztagok potenciális pihenőtáborának tekintett. Mind ez, – jóllehet félelmet és kételyeket ébresztett azokban, akik hittek ez intézmények valós értékeiben, tisztelték azokat, – mások számára a fáradt, áporodott légkörű politikai-adminisztratív liberális Olaszországot megújító, regeneráló eseményt jelent. „Ebben a beszédben – észrevételezi Gabriele De Rosa – érezhető volt a győző gögje, aki rést ütött az állam szervezetlenségéért felelős vén demokratikus világon, megvolt benne az interventista követelődzés, s az a fajta közvetlen, hetykén plebejus nyelvezet, mely fittyet hány a parlamentarizmus ósdi stílárís körülményességeire, a klienturális taktika ügyeskedéseire, s a régi uralkodóosztályt jellemző humánus tiszteletelvre; ugyanakkor felébresztette a nemzetben alvó vitalisztikus, autoritárius, peckeskedő hajlandóságokat.”¹⁰

Egyszóval Mussolini megkeveri a lapokat, összezavarja ellenzéke gondolatait; aki tehát nem fogadja el a normalizációt mint menedéket, új eszményeiből táplálkozhat. Ilyen, ugyancsak nem egynemű eszmerendszer alapján szerzi meg Mussolini a parlamenti teljhatalmat 1922 decemberében. A mozgalmi fasiszmus, melytől az 1920. novemberi Mussolini-beszéd még visszhangos, áthajlik a rendszer-fasiszmusba. Ennek első megnyilvánulása a nemzetbiztonsági milícia felállítása volt (1923. január 13.) Federico Chabod találó megjegyzése szerint: „E milícia létrehozása a XIX. és a XX. századi diktatúrák közötti különbség egyik legkarakterisztikusabb tényezője, ...amíg a XIX. századi diktatúrák a reguláris hadsereghez folyamodtak és támogatásukkal hajtották végre az államcsínyt, a XX. századi fasiszta vagy náci diktatúra a hatalmat saját katonai szervezeteinek segítségével szerezte meg. E szervezetek rendeltetése az volt, hogy a reguláris hadsereg mellett továbbra is fennmaradjanak.”¹¹ Mussolini számára természetes egy külön felfegyverzett milícia szükségessége, nagyon jól tudja, hogy a hadsereg, a fasiszmus iránt kinyilvánított szimpátiái és a neki nyújtott támogatás ellenére saját mentális természetéből adódóan, s tradicionális érzelmeik alapján kötődik a Monarchiához, a király személyéhez.¹² A Duce nem kockáztat. Ha a hadsereg nem is ad okot különösebb aggályokra, a milícia a fasiszmusnak szük-

séges. Főleg a belső rend fenntartására szükséges, s a rezsिम konszolidációs szakaszában mindig ilyen célokra is alkalmazzák. A rendszerré válás második aktusa az 1923-as Acerbo-törvény néven ismert választási törvény, mely a többségi lista kétharmadát a parlamenti mandátumokhoz csapva Mussolinin engedelmes, hűséges Képviselőházhoz juttatta. Mussolini már az 1923-as év közepe táján tisztában van azzal, hogy nyugodtan mellőzheti a határozatai passzív elfogadására nem kellő mértékben hajlandó erők segítségét. A kormányból eltávolítja tehát a Néppárt képviselőit, akik a párt 1923-as, áprilisi torinói kongresszusán paritásos elven alapuló, Mussolininak nem behódoló kollaborációs politikát sügetettek.

A rendszerré válás folyamata tehát a fasiszta kormányzat első két évében teljeseedik ki, amikor is egy érzéstelenített, a liberális rendszer fasiszta rezsimbe való átmenetének kedvező folyamat szembesül a mozgalom saját, az olasz közélet erkölcsi, politikai és intézményi forradalma megvalósításának igényével. Két eltérő, egymással ellentmondásos kapcsolatba kerülő távlatról van szó: míg Mussolini aggályosan igyekszik megőrizni a liberális állam kontinuitás-látszatát, gondosan titkolva a lényegi, főként a forradalmi változások tényét; ebben neki a legtöbb nehézséget a fasiszta mozgalom megújhódási álmai, s – paradox módon miniszterelnöki kinevezése másnapján – éppen saját pártja okozta. A parlamentáris módszerekkel való ösztönösen ellenséges természete, idegenkedése miatt e párt számára tűrhetetlennek tűnt ugyanis egy olyasfajta megoldás, mely a sokat csepiült, avitt miniszteriális manőverekre emlékeztetett. E tűrésképtelenség jelei annyira nyilvánvalóak, hogy egy olyan kaliberű fasiszta, mint Perrone Compagni, 1923. november 15-i, Mussolinihez intézett levelében a következőket írta: „Oszlassa föl a PNF-et, mely kormányának és csodálatos művének legveszedelmesebb ellenfele.”¹³ A valóságban az olasz vidék fasizmusa olyan ügyes, merész, gátlástalan vezető által irányított mozgalomnak mutatkozik, aki nem mindennapi politikai intuíciója révén képes az ellentmondásaival küszködő, magatehetetlen olasz politikai osztály kijátszására, de aki – ugyanakkor mégsem képes arra, hogy tömeges követői körében a számára szükséges együttműködésre leljen. Míg Mussolini a katolikusok támogatásának megnyerésével foglalkozik, a vidéki szervek sorra megtámadják a Néppárt, a Fehér Parasztliga és az Actio catolica helyiségeit; aktívákat, papokat rohannak le, vernek össze. 1923. augusztusában pedig agyonverik don Giovanni Minzonit, Argenta plébánosát. Mussolini úgy mutatkozik be, mint aki békét, normális közállapotokat akar teremteni, a fasiszta rohamosztagok viszont lerohanják a külvárosi munkásszervezeteket; a legdrámaibb pillanat az 1922.

december 17-i öldöklés, amikor huszonkét kommunista munkást gyilkolnak meg. A helyi „rasz”-ok pedig, ami őket illeti, mást se csinálnak, „mint látványos beharcokat; frakciózgatnak, fecserésznek” – állapítja meg 1923. december 28-án Porto Maurizio prefektusa. „Ehhez képest elég kevés dolgot hoznak valóban tető alá. Ez felbátorítja a nyílt és a rejtőzködő ellenséget, sokakat elkedvetlenít, nem gerjeszt bizalmat azokban, akik azt szeretnék, ha a szavakat gyors, határozott tettek követnék.”¹⁴

Giuseppe Bottai, az egyik legjelentősebb politikai és kulturális érzékenységgel rendelkező fasiszta vezető, a bázisnak ezt a lelkiállapotát a „cselkvés nosztalgiája”-ként definiálta. Ez az afölötti meglepődés következménye lenne, hogy a mozgalom, – szinte minden különösebb történés nélkül, – kimerítette önnön forradalmi erejét, míg a hatalom félalkotmányos meghódítása mérlegelő reflexiókra kényszerítette, egyszóval az építőmunka olyasfajta szünetelésére, melyre kevesen voltak felkészülve, s mely igencsak eltérőnek tűnt a hatalomátvétel előestéjének jelszavaitól. 1922. december 31-én Bottai ezt írta a Giornale di Roma-ban: „Egyesek azt mondják, hogy ez nem forradalom. Ahhoz hogy azzá legyen, mindennek gyorsan meg kellene mozdulnia, meg kellene újulnia. Ugyanakkor majdnem minden változatlan maradt. Ilyen körülmények között nem érte meg a fáradságot... Olyanok kritikája ez, akik a látványos kudarcok friss emléke ellenére is a teljes, a szép, a kócos forradalomról álmodtak, a gátakat törő, a barrikádos forradalomról. Ebben a kiábrándult korban is él még a csodában való hit.”¹⁵ A maga részéről Bottai a jelen politikai folyamatát és a Mussolini által kialakított irányvonalat áttekinthetőbb folyamatnak tekintette, mint a forradalom valós konzisztenciáját és saját elvárásait.” Lassú, de feltartóztatathatlan folyamat ez, mely magával ragadja a kivénhedt organizmust, s átható, csodálatra méltó pontossággal lehántja a mai élet ritmusa által meghaladott, elöregedett rétegeit; egy ütemben halad itt rombolás és újjáépítés. Lassú forradalom, de biztos.”¹⁶ Bottai megragadja Mussolininak az előző politikai rendhez viszonyított, hatalmi helyzetben kialakított novumát; megérti, mit jelent a király által Mussolininak adott megbízás a faszizmus számára: az illegálisból a legalitásba való átjutást. A fasiszta illegalizmus elleni harc, vagyis a mozgalmi faszizmus ideológiai és forradalmi követelései elleni küzdelem kötelezővé vált, mégpedig attól a perctől kezdve, hogy a király Itáliát alkotmányosan átadta Mussolininak. 1922. október 28. előtt a rohamosztagos akcióknak volt még értelmük a hatalom megszerzésének stratégiájában; nem volt viszont értelmük akkor, amikor az egész ország feszülő figyelme a faszizmusra irányult, hogy megítélje kormányzati munkáját, rendteremtő ké-

pességét. A liberális kötöttségű olasz burzsoázia széles rétegeinek támogatása nélkül, mely kezében tartotta a minisztériumokat, a bankokat, a nagy információs szerveket, a helyi önkormányzatokat, Mussolini nehezen jutott volna el „fasiszta állama” megépítéséig. Ha a faszizmus nem tudta volna meggyőzni, a maga pártjára állítani a régi liberális állam gerincét alkotó csoportokat, könnyen megrekedhetett volna a velleitárius, távlattalan forradalom-kísérlet szintjén.

Az irányvonal alapja egyrészt a szélsőségek felszámolása, másrészt a nemzeti hagyományok és néhány reprezentatív érték megőrzése volt; erre épülhetett azután a faszizmus annyira óhajtott tevékeny szövetsége az uralkodó osztállyal és a mérsékelt polgársággal. A „revizionizmus” névvel említett fenti politikai irányzatot, melyet a Bottai–Grandi–Rocca triász neve fémjelzett, Togliatti a polgárság bonapartisztikus újraegyesítése egyik típusaként definiálta.¹⁷ 1924-ben Gobettinek is baljós sejtelmei támadtak, aki a revizionista triászt politikai küzdelmeiben legkeményebb, legkegyetlenebb invektíváival tüntette ki.¹⁸

Mussolini kezdetben teret adott a revizionizmusnak, felfújva az irányzat politikai jelentőségét. De Felice ezt a magatartást rövidtávú manővernek fogja fel, melynek célja, hogy megfossa erejétől „a szélsőséges csoportok rejtett vagy nyílt pártütő mozgolódásait”.¹⁹ Nehéz megítélni, Mussolininak a revizionistáknak kedvező döntéseiben mennyi volt a kemény vonal rovására folytatott, ámyalt – taktikázás, s mennyi a mérsékelt restauráció tervéhez való alkalmazkodás. Elképzelhető, hogy egy megrendített, de nem teljesen bukott ellenzékkel a sarkában a revizionista mozgalom, mely az olasz politika és kultúra számottevő köreiben hódított, Mussolini számára a pillanat követendő útját jelentette.

A revizionizmus azonban, a maga módján, inkább a mozgalmi, semmint a rendszer-faszizmus kifejeződése volt, s alkalmazkodnia kellett a Mussolini diktálta elképzelésekhez. Ezt tette például a Matteotti-gyilkosságot közvetlenül követően, amikor a kormányfő visszautasította a faszizmus minden néven nevezendő „érlelődési” kísérletét, „elkiismeretvizsgálatait”. Mussolini szükségesnek tartotta, hogy erősebbre fogja a párt gyepőlőt. A normalizációról vagy a revizionizmusról való bárminemű eszme-futtatás azoknak a malmára hajthatta a vizet, akik közvetlenül vagy közvetve Mussolininál a politikai bűntényben való felelősséggel vádolták. A helyzet radikális választás elé állította a faszizmust: ahhoz, hogy hegemon szerepét megtarthassa vagy vissza kell vonulnia, vagy önnön erejét kell az ellenzék színe előtt bemutatnia. Ebből a helyzetből a revizionista irányzat csaknem megsemmi-

sülve került ki, a továbbiakban pedig minden politikai távlatot nélkülöző eszmei irányzattá vált.

3. A Matteotti-gyilkosságot követő válságból való kilábolás során, a gyenge, bizonytalan, megoszlott, csupán az eszmei és morális tiltakozás elnyerésére korlátozódott politikailag erőtlen aventinói mozgalom likvidálása már a rendszer-fasizmus valódi megnyilvánulása. A fordulatot a történészek – majdnem egybehangzóan – 1925. január 3-ra, vagyis Mussolini az ellenzékot kihívó képviselőházi beszédének napjára datálják. A beszéd túl ismert ahhoz, hogy most felidézzük legfontosabb részeit. Mindenesetre egy momentumra fel kell figyelniünk, ez pedig Mussolininak a saját mozgalmát eszközként használó módszere. Ennek célja az ország és a Képviselőház megfélemlítése volt. Beszédében leszögezte: „mikor két hajthatatlan erő küzd egymással, az egyetlen megoldás az erőszak. Nem akadt a történelemben még más megoldás, s nem is lesz...Maguk öncsalást követtek el. Azt hitték, hogy a fasizmus bevégezte, mert én elnyomtam (...) De meglátnák, mi lenne akkor, ha az elnyomására vagy a szabadonengedésére befektetett erőm akár századrészét is megmutatnám. Erre nem lesz szükség, mert a kormány elég erős ahhoz, hogy teljesen és véglegesen letörje az Aventinus csábítását.”

A Mussolini által alkalmazott erőszak világosan megmutatta, hogy a kormányfő mily mértékben képes a fasizmus külső és belső helyzete fölötti teljes uralomra, s hogyan emeli önnön személyét, mint a politikai élet reprezentánsát, az ország fölé. Alberto Aquarone észrevétele szerint: „a diktatúra bevezetésének egyúttal magával kellett hoznia a Duce személyes párttekintélyének szentesítését is. Január 3-án inkább Mussolini győzedelmeskedett, mintsem a fasizmus; s Mussolini sem mint a párt vezetője, hanem mint kormányfő.”²⁰

A rendszer megszületése főként a 48-as Károly–Albert-féle alkotmányban lefektetett jogok és garanciális törvények túlnyomó részét korlátozó intézkedések révén vált nyilvánvalóvá. Megnőtt a rendőrség és a prefektusok hatalma; bélistázták az antifasizmussal gyanúsítható államhivatalnokokat; a cenzúra, az elkobzások, a kormány által nem jó szemmel nézett újságok szerkesztőinek eltávolítása következtében erőteljesen csökkent a sajtósabadság; szélesebbé vált a kormányfő hatásköre, s már a parlament törvényhozói tevékenységét is ellenőrizhette; a közigazgatási választásokat megszüntették, a „podestá”-nak elnevezett polgármestert egyenesen a kormány jelölte ki. 1926. novemberében végül, a pártok felosztatásával és az antifasizsista képviselők eltávolításával Mussolininak sikerült a legelenyészőbb alkotmányos ellenzékot is eliminálnia.

A foganatosított intézkedések nagy része lényegében sértette meg az alkotmányt. Formálisan Mussolini sosem jelentette ki, hogy szándékában állna módosítani vagy visszavonni az alaptörvényben foglalt politikai és polgári jogokat. A valóságban azonban a fasiszta törvényhozás tartalmától fosztotta meg az alaptörvényt, holt betűvé degradálta, a hatáskörök szétválasztása tekintetében éppúgy, mint a XIX. század első felében lezajlott liberális forradalmak legrepresentatívabb politikai értékeket képviselő szabadság- és polgárjogi vívmányait illetően. Naív dolog lenne azonban a rendszer talpraállítását és konszolidálását pusztán törvényhozási eszközök alkalmazásának tulajdonítani. Ez utóbbiak a fasizmusnak a parlamenti és sajtóellenzék újrakedését akadályozó intézkedései közé tartoznak. A rendszer konszolidációja új politikai, gazdasági és szociális kapcsolatrendszerek és intézmények létesítésén keresztül ment végbe, a Fasiszta Nagytanácstól a korporációkig és az új választási rendszerig, mely Mussolininak nem egyszerűen a többséget biztosította, hanem ezen túlmenően garantálta az új parlament 100 százalékos ellenőrzésének lehetőségét is.

Kérdés, hogy elegendő lett volna-e önmagában a fasizmus politikai stabilizációjához egy merev és centralisztikus jogi és intézményrendszer kialakítása. A közvélemény átformálására a rendőri elnyomás önmagában nem lett volna elégséges. A rendszer ezért kénytelen volt „bedobni” az „egyetértés stratégiáját”, egy olyan lélektani harcmodort, mely durva szónokiassága és gondolati felületessége miatt azonban nehezen hatolhatott be a tájékozott, politikailag felkészült, liberális, vagy munkásmozgalmi, szocialista és kommunista, ill. katolikus körökbe. Az „egyetértési stratégia” eleve számított az ellenállásra, s Mussolini sem kecsegtethette magát az ellenkezőjével. Olyanfajta ellenállásról volt szó, melynek letörését a fasizmus saját elnyomó módszerei révén kívánta megvalósítani; a demokratikus pártok vezetőit gyakorlatilag elhallgattatták. Különleges Bíróság ítélkezik „az állam biztonsága” ellen elkövetett bűntények fölött, rengeteg letartóztatás, különleges eljárások, börtön- és deportálási ítéletek sújtják azokat, akik valamilyen módon ellenállnak. Számüzetésbe kényszerülnek az olasz politikai élet olyan jelentős képviselői, mint Nitti, Sforza, Salvemini, Nenni, Togliatti, Don Sturzo stb. Az agressziók következtében olyan nagy, politikai és kulturális tekintetben kitűnő személyiségek vesztek életüket, mint Giovanni Amendola és Piero Gobotti. Fasiszta orgyilkosok ölik meg Párizsban a Roselli-testvéreket, a „Giustizia e liberta”-mozgalom vezető alakjait. Aki nem akart kockáztatni, kénytelen volt – jobb idők reményében – a magánéletbe és szakmájába visszavonulni.

A fent jellemzett elnyomó politikával együtt Mussolini beindít egy, az ország nagy részének megnyerését célzó gépezetet, hogy – Togliatti definíciója szerint – megvalósítsa „reakciós tömegrezsim”-jét.²¹ Az egyetértési stratégia alanya és tárgya az átlagolasz volt, nem is és nem csak a szó osztálydefiníciós értelmében. Ez az elterjedt olaszág-klisé jelen volt szinte minden társadalmi osztályban, minden társadalmi kategóriában, a vállalkozó polgárságtól a szabad foglalkozású és alkalmazott polgárrétegeig, beleértve a kézműveseket, paraszti rétegeket, munkásokat stb. Arról az átlagolaszról volt szó tehát, aki – talán inkább mentális szokásból, mint mély és megszenvedett konvenciók alapján, érzelmi alapállásból hisz a vallásban; azokról, akik az elemitől kezdve egy olyan végtelenen felületes humanisztikus kultúrán nevelkedtek, mely a romanitás-mitoszt a „régicdicsőséggel”, s az olasz Risorgimento-ból formált fáradtságosan sztereotipizált nemzeti egységképpel egyesítette.

Ezek az elemek nemcsak a napi és időszaki, továbbá ifjúsági sajtóban, és a nők számára készített lapokban éreztették hatásukat; nem is csupán a rádión keresztül, mely az egyetértési stratégia alapeszközévé vált, s mely a fasiszta jelszavakat a királyság legtávolibb, legelszigeteltebb helyiségeibe is eljuttathatta; s nem is csak az iskolák és a fiatalság szervezetei révén hatottak; ideológiai bázisként akartak érvényesülni, s ez az ideológia a rendszer legfontosabb kül- és belpolitikai választásait tartalmazza, beleértve az etiópiai háborút is.

A fasizmus Vatikán-politikája és a katolikus egyházzal kapcsolatban elfoglalt álláspontja kétségtelenül a fenti stratégia középponti momentumaként értékelendő. Nem sorolhatjuk fel itt a Lateráni Paktum aláírásához (1929. február 11.) vezető bonyolult út különböző állomásait. Fontosabbnak tartjuk annak kiemelését, hogy Mussolini a katolikus világot már 1921-től politikai célkitűzései lehetséges alapjának tartotta. Fiatalkori Nietzsche- és Sorel-olvasmányai által táplált, s a legalantasabb irodalmon alapuló antiklerikalizmusa és keresztényellenessége épp úgy, mint a fasizmus első korszakának ama tervei, melyek a pápát Rómától távol szerették volna tudni, s a rendi javak elkobzásában reménykedtek; – az 1921-ben kialakult helyzet fényénél – mindez háttérbe szorult. Ugyanazon év június 21-én Mussolini, a Képviselőházban, e hirtelen fordulatot kiemelve, ünnepelesen megerősítette: „a fasizmus nem prédikál és nem gyakorol antiklerikalizmust. (...) S állítom –, fűzte hozzá –, hogy Róma latin és birodalmi hagyományait ma a katolicizmus képviseli.” Az olaszok vallási békéje Mussolini számára konkrét stratégiai részcélt jelentett. A hatalom megragadása után – konstatálván

a Vatikán oly régen várt jogi megegyezésre való hajlandóságát, – Mussolini megerősíti és hangsúlyozza a katalicizmushoz való hűségét, – teszi ezt olyan adminisztratív eszközökkel, mint például fészületek elhelyeztetése az iskolákban, ami kétségtelenül tetszik a katolikus világnak. Alfredo Rocco, a fasiszta rezsim jogrendszerének elméleti és gyakorlati megalapozója a következőket állította: „az olasz nép vallásos és katolikus missziójában való mély-séges hitével, a fasiszta kormányzat adminisztratív és jogi intézkedéseinek sorával módszeresen törekedett arra, hogy révükön visszaadja az államnak és az olasz nemzetnek azt a katolikus államjelletet, melynek megsemmisítésére a liberális politika oly sokáig lankadatlan erőfeszítéseket tett.”

A program világos: célja, hogy az állam és az egyház megegyezése révén meghódítsa a katalicizmust, s a fasizmus politikai és ideológiai struktúráinak hordozójává tegye. Domenico Barone, az olasz állam és a Vatikán közötti tárgyalások közvetítője, 1928-ban ezt írta Mussolininak: „A római kérdés eliminálása a fasizmus koherens akciójának logikus célja, számára kétségtelenül még több megbecsülést jelent, mely jótékonyan hatna belső erőviszonyai alakulására,”²² s jelentős mértékben növelné külügyi presztizsét. Másrészt ez a tervet termékeny talajra talált a katolikus körökben, melyek magukévá tették azt az elterjedt nézetet, hogy a fasizmus egyfajta nagyszabású katolikus restaurációt eredményez. Ez a gondolat azonban jóval túlhaladta Mussolini elképzeléseit. Félreértéseken alapuló kapcsolat ez tehát, mely a későbbiekben erős ellentétekre vezet, főként a katolikus akció szervezeteiben és az ifjúság nevelésére tett modelljavaslatok terén. Mussolini szempontjából azonban a program hatása közvetlen és gyümölcsöző volt; tekintélye annyira megerősödött általa, hogy Arturo Carlo Jemolo ezt írta róla: „Mussolinit nem csupán a társadalmi rend helyreállítójaként üdvözlik, hanem a vallási és erkölcsi értékrend megszilárdítójának is tartják. Helyzete etekintetben példa nélkül álló, jobb, mint Louis Napoleoné 49 végén.”²³

5. A Szentszékkal való megegyezés személyét és a fasizmust általában körülvevő széleskörű egyetértést eredményezett, Mussolinit lényegi fordulatra és a gyeplők megszorítására hatalmazta fel. E folyamat – s ez jelentős momentum – éppen 1929-ben kezdődött, s döntő pillanat volt a rendszer történetében. Néhány héttel a lateráni paktum aláírása után, 1929. március 24-én, a Plebiscitum megeremtette a fasiszta Nagytanács által kijelölt négyszáz tagból álló új Képviselőházat; ez pedig annak a régi, a Risorgimento örökösének tekinthető Parlamentnek a megsemmisítését jelentette, mely korlátai ellenére mégis a népakarat kifejezője volt. Ezt az alapvető intézményes változást a fasiszta párt vezetőségében zajló lényeges személycsere-fo-

lyamat egészíti ki. Mussolini Giovanni Giurattira bízta a párt vezetését. Az új titkár feladata a pártapparátus megtisztítása volt. 1931. decemberében, miután elvégezte feladatát, helyébe Achille Starace lépett; alacsony kultúrájú, önállótlan és halvány politikai személyiség, aki Alberto Aquarone észrevétele szerint „a Duce-kultusz papjává vált”.²⁴

Starace a pártnak és az ország egészének egyfajta „életstílust” kölcsönzött, mely – Renzo De Felice szavaival – „szinte sohasem volt más, mint egyfajta jellemző ritushoz és retorikához való, a következő fasiszta lépést előkészítő külsődleges, felületes, gyakran opportunistikus alkalmazkodás, s amit egyébként az ország idegennek, rákényszerítettnek érzett, s hol bosszankodva, hol irritáltan, hol pedig szkepszissel reagált rá, vagy egyenesen kinevette.”²⁵

Az 1929 és 1931 közötti két év meghozta a majdhogynem liturgikus formákat öltött „musszolinizmus” végleges konszolidációját, s a rendszer politikai tevékenysége „már-már nem volt más, mint verbális és koreografikus gesztus”.²⁶

A párt tartalmi elsvárulása s a karizmatikus főnök, „akinek mindig igaza van”, azokat a fiatal kulturális erőket is elszűrkiti és megalázza, melyek a párton belül legellentmondásosabb képviselője Giuseppe Bottai volt. Ezek az erjesztő erők a propaganda szónokias sémáin túlmenő kritika szükségességét hangoztatják; egy olyan fasiszta szemléletet képviselnek, mely a rendszert belülről kívánja megszabadítani szoros bürokratikus és rendőri gyeplőtől, hogy megvalósítsa a társadalmi igazságot képviselő permanens forradalmat, modern és demokratikus módszereivel meghaladja a kapitalista rendszert, és ugyanakkor különbözik a liberális hagyományokon alapuló nyugati demokráciáktól. Olyasfajta antikonformizmus ez, mely megfelel a fiatalság nagylélegzetű politikai távlatok iránti, lényegében a rendszer természetének ellentmondó igényének. A faszizmus alapvető támasza a társadalmi rendszer immobilizmusa volt, s csak önfelszámolása árán engedhetett volna az értelmiségiek és a fiatalok haladó követeléseinek.

A harmincas évek elején bekövetkezett fordulat egyrészt úgy tekinthető, mint a liberális állam folytatása a hagyományos parlamentáris intézményrendszer részleges felszámolásával, másrészt politikailag a faszizmus hatalmi helyzetének hanyatlását jelenti, a követendő politikai irányvonal kijelölésének csökkent lehetőségét is beleértve. A rendszer mindinkább a Duce önkényuralma kifejeződésévé válik, ellaposodik az élet és a politika dialektikája, mivel rá van kényszerítve a jelszavak, a tömegmozgósításhoz szükséges érzelmi feszültségek, a minden fejlődési lehetőség híján való ellent-

mondásmentes kirakat koreográfiát alázatosan követő mindennapos meghunyászkodásra. „Még az új fasiszta vezető osztály kialakítására irányuló erőfeszítések is hajótörést szenvedtek, s főként éppen a fenti vezető osztály potenciális körének ellenállásán; megkezdődött a kritikus nézetek kibontakozásának folyamata, s egyre nőtt a többé-kevésbé antifasiszta megnyilvánulások kebelén belüli esetszáma is.” – ahogyan De Felice megállapítja.²⁷

A rezsim tehát azonosult a musszolinizmussal, s azok a fasiszták is megalázkodásra, fegyelmezett beilleszkedésre kényszerültek, akik jobban szerették volna, ha a retorika, a passzív besorolódás és az állandó rendőri éberség helyett az értelem győzedelmeskedjék, ha nem másért, azért, hogy a musszolinizmus válságával egyidőben ne jusson krízisbe maga a rendszer is. A rendszer sorsa tehát kettős szálon kötődött vezetője karizmatikus alakjához. A tetőpont az 1935-ös etiópiai háború volt, mely a nacionál-populista mítoszok súlya alatt felborítja magának a monarchiának a szerkezetét is, és amely mozgásba hozza proletármemzetet, hogy megtalálja helyét a nap alatt a nyugati plutokráciák és a régi római dicsfényhez kötődő imperializmus mítoszával szemben.

A harmincas évek első fele tehát a rendszer második korszakát képviseli. Ebben a korszakban, jóllehet lassú, s a kortársi szemlélet számára a miénknél kevésbé látványos módon, kiemelkednek, s egyre nagyobb hangsúlyt kapnak Mussolini ama korlátai, melyek őt és rendszerét nemcsak a faszizmust, de az egész országot sújtó katasztrófaig vezették.

JEGYZETEK

1. R. De Felice, *Intervista sul fascismo*, Bari-Roma, 1975. 29. l.
2. F. T. Marinetti, *1915 In quest' anno futurista*, in *Marinetti e il futurismo*, L. De Maria szerk.-ben, Milano, 1973, 159. p.
3. A. Gramsci, *Socialismo e fascismo*. L'Ordine nuovo. 1921–22. Torino, 1971, 528. p.
4. Uo. 22. p.
5. l.: R. De Felice, *Mussolini il rivoluzionario. 1883–1920*. Torino, 1965, pp. 738–41.
6. Idem/Uo. 475. l.
7. A. De Marsanich, *La situazione del partito nazionale fascista*, in „Critica fascista”, 1923. december 15.
8. Erre vonatkozóan vö. Autori vari, in *Fascismo e società italiana*, Torino, 1973.
9. L. Sturzo, *Politica di questi anni*, Bologna, 1955, 129. p.
10. G. De Rosa, *Storia del movimento cattolico in Italia, II. kötet: Il partito popolare italiano*, Bari 1966, 323. p.
11. F. Chabod, *L., Italia contemporanea (1918–1948)*, Torino, 1961, 80. l. Magyarul: Olaszország története, Bp. 1967, pp. 78–80.

12. A hadsereg szerepéről és a fasizmussal való kapcsolatáról ld. még: G. Rochat, *L'esercito e il fascismo*, in Autori vari, *Fascismo e società italiana*, i. m. pp. 89–123. Rochat véleménye szerint az olasz hadsereg hűségesen és teljes egészében csatlakozott a fasizmushoz. Tagoltabb, a hadsereg és a fasizmus politikája közti ellentétre nagyobb figyelmet fordító munka R. Mazzetti könyve; R. Mazzetti, *La politica militare italiana fra le due guerre mondiali (1918–1940)*, Salerno.
13. R. De Felice, *Mussolini il fascista. La conquista del potere. 1921–1925*, Torino, 1966, 422. p.
14. Uo. 425. p.
15. G. Bottai, *Passa la rivoluzione*, in „Il Giornale di Roma”, 1922. december 31.
16. Uo.
17. L. Mangoni, *L'interventismo della cultura. Intellettuali e riviste del fascismo*, Bari, 1974, 74–75. p.
18. P. Gobetti, *Scritti politici*, P. Spriano gondozásában, Torino, 1960, 606–609. p.
19. R. De Felice, *i. m.* 456. p.
20. A. Aquarone, *L'organizzazione dello Stato totalitario*, Torino, 1965, 47. p.
21. Vö. Togliatti, *Lezioni sul fascismo*, Róma, 1972.
22. Az egyház és a fasizmus kapcsolataira vonatkozóan l. P. Scoppola, *La chiesa e il fascismo*, Bari, 1971.
23. A. C. Jemolo, *Chiesa e Stato in Italia negli ultimi cento anni*, Torino, 1963, 470. p.
24. A. Aquarone, *i. m.* 183. p.
25. R. De Felice, *Mussolini il duce. Gli anni del consenso 1929–1936*, Torino, 1974, 217. p.
26. A. Aquarone, *i. m.* 183. p.
27. R. De Felice *i. m.* 220. p.